

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՔՅՈՒՐՏՅԱՆ

(Վիշխաա, ԱՄՆ)

ԱՆՏԻՈՔԻ ԱՍԻԶՆԵՐՈՒ ՀԱՅԵՐԵՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

1098 հունիս 3-ին Անտիոք գրավվեցավ խաչակիրներն և մնաց անոնց տիրապետության տակ հաջորդ 200 տարիներուն ընթացքին, կառավարված իրարու հաջորդող, մեծ մասամբ Պոհեմոնտ կոչված իշխաններն: Խաչակիրներու տիրակալության ներքև Անտիոքի բնիկներու շարքին կար նաև հայկական կարևոր դանգված մը: Անտիոքի խաչակիրներն գրավվումն վերջ երկրին նոր տերերը ստիպվեցան պետական նոր վարչաձևին հետ վերակազմել դատական վարչությունն ալ, որ հարմարիք թե տեղացի բնակչության և թե եկվոր խաչակիր տերերուն: Բնական է Անտիոքի հայերն ալ ենթարկվեցան նոր կարգադրությանց:

Խաչակիրներու դատական ըմբռնումը, բնական է, Եվրոպային իրենց հետ բերած կամ ավելի ճիշտ իրենց ծանոթ ավատական արդարադատական ըմբռնումն էր: Մերձավոր Արևելքի մեջ նոր հիմնված խաչակիրներու իշխանությանց մեջ կարևորներն էին Երուսաղեմի, Եղեսիո, Անտիոքի և Տրիպոլսո իշխանությունները: Ասոնցմե Երուսաղեմի թագավորությունը դատական կերպով կը կառավարվեր ասիզներու շարքով մը, որոնք խմբագրված էին Ճան Իպեղինցիի, Ճեոֆրի Թորոցիի և Յիլիպ Նովարացիի կողմն XIII դարուն: Ասիզները որոշումներ էին, որոնք իբր օրենք կը գործածվեին իրավարարության համար: Դժբախտաբար ցարդ միայն Երուսաղեմի թագավորության ասիզները գտնված են իրենց բնիկ լեզվով (ֆրանսերեն), իսկ Անտիոքի, Եղեսիո և Տրիպոլսո ասիզներուն բնագիրները անծանոթ կը մնային: Տարակույս չկա, որ խաչակրական այս իշխանապետությանց բնակչության ցեղային, կրոնական և մշակութային տարբերությունները պատճառ եղած ըլլալու է, որ անոնք տարբեր ասիզներ ունենան իրենց դատական գործերուն համար:

1870-ին Հովհաննես Մկրտչան քահանայն Կ. Պոլսո «Օրագիր» թերթին (21 ապրիլ, թիվ 151) մեկ գրության մեջ (արտատպված Արմաշի «Հույս» ամսագրին) կը նկարագրե 1331-ի գրված մագաղաթյա դատաստանագիրը մը, կազմված «Սմբատ ծառայ Աստուծոյ Գունդասապլ Հայոց և որդի Կոնտանդեայ և Եղբայր բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ և տէր Պապառոնի»¹ կողմն: Գրիչ և մանրանկարիչը Սարգիս, որ մեզի ծանոթ Պիժակն իսկ է: Այս գրչագիրը, որ նախապես կը պատկաներ Կ. Պոլսեցի պրն. Մանուկ Ասլանյանի, հետո անցավ Վենետիկ Մխիթարյան մատենադարանը, ուր կը պահվի այժմ:

¹ Մխիթարայ Գօշի Գատաստանագիրը հայոց: Վահան ծ.վ. Բատամեանց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 57:

Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագիրքին մեջ կա նաև Անտիոքի Ասիկներու հայերեն թարգմանությունը, որուն մասին թարգմանիչը, Սմբատ սպարապետ կը գրե. «Աստանոր սկիզբն առնեմք ողորմութեամբ եւ օգնականութեամբ մեծին Աստուծոյ ի գիր արկանել զսովորութիւնքն եւ զանսիզն զպարտութեան մայրաքաղաքի Անտիոքա. զիր լիճ ճորտերուն եւ զպանոնացն սովորութիւնն եւ զիրաւներն զոր ունին առ իրար. եւ են գլուխք ժէ (17) ի ցանկը ածած: Զորս խնդրեցի եւ Սմբատ ծառայ Աստուծոյ եւ զունդուստապ հայոց եւ որդի Կոստանդեայ եւ եղբայր բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ, եւ տէր Պապառոնին, ի մեծագարմ իշխանէն եւ յարեան մերձաւորէն մերոյ ի սիր Սիմոն յԱնտաքոյ զունդուստապլէն: Եւ ինքն ունէր զոր ի բրինձ Պրմընդին ժամանակն սիր Փետոտաւ ընդելին եւ սիր Քումաս մարաշախտն եւ այլ իմաստուն եւ գիտուն իշխանայրն Անտաքոյ էին գրով հաստատել: Եւ հանդուցեալն ի Քրիստոս սիր Մանսէլ զունդուստապլն իր հայրն էր առել ի նացմէ եւ իր որդւոյն սիր Սիմոնին պարգեւել, եւ ինքն վասն իմ սիրոյս եւ հաւատիս ինձ պարգեւեց. եւ ես աշխատեցայ եւ փոխեցի ի հայ լեզուս: Եւ արդ վասնզի սովորութեամբ այն անսիզովն կու գնայր ազգս մեր դարպասս հայոց, եւ սխալումն ինչ կուգայր մեզ վասն տգիտութեան եւ վտանգութիւնք ոգոց, եւ սղերդամք ինչ վասն հարցանելոյ այդ զմեծամեծ դատաստանսն: Եւ ես ուժգին տենչամբ եւ բազում աշխատութեամբ գտի դսա եւ հաշածեցայ ի փոխիլն. եւ երբ փոխեցի եւ յուղարկեցի դարձեալ ի յԱնտաքոյ դարպասն որ զիմընդդիմեցին եւ հաստատեցին իւրեանց ձեռնդրովն եւ վկայութեամբն ու ստոյգ է եւ ըզորդ բան բանի: Եւ արդ՝ որ կամի ճշմարտութեամբ ուղղել զանսիզս եւ զիրաւունքս, նայ այս է ըզորդ անսիզն Անտաքոյ: Եւ արդ՝ որք օգտիք կամ շահիք սովաւ, ինձ Սմբատայ մեղաց թողութիւն հայցեցէք: Եւ որ վզենկիք՝ դուք չէք յիսնէ վզենկիլ, այլ ի յիրաւանցն. ես անդատապարտ եմ: Եվ եթէ որ վատ ասէ ի վզենկելոցն, նա Աստուծոյ իրաւանացն ասէ եւ ոչ ինձ»²:

Սմբատ Սպարապետ իր Դատաստանագիրքը կազմած է ըստ իր վկայութեան «ի թուականութեանս Հայոց ԶԺԴ ամին», որ հավասար է մեր թվականին 1265-ին: Արդ Սմբատ 1265-ին կամ ատկե առաջ խնդրեք է «մեծագարմ իշխանէն եւ յարեան մերձաւորէն մերոյ ի սիր Սիմոն յԱնտաքոյ զունդուստապլէն» ասիզները: Սիր Սիմոն ալ իր կարգին Անտիոքի ասիզները ստացեր է իր հորմեն «հանդուցեալն ի Քրիստոս սիր Մանսէլ զունդուստապլ»-են: Խաչապարաց պատմութիւնն գիտենք, որ սիր Բուպերդ Մանսել զեռ ողջ էր 1210-ին, որով անկէ վերջ եւ 1265-են առաջ, երբ Սմբատ կը խմբագրեր իր Դատաստանագիրքը, մեռած ըլլալու է սիր Մանսել: Սմբատի հիշատակարանը կը վկայե, որ Անտիոքի ասիզները, որ ստացած էր իր ազգական սիր Սիմոնե, որ իր կարգին ստացած էր իր հորմեն սիր Մանսելե, «բրինձ Պրմընդին ժամանակ»-են մնացած էին: Այս «բրինձ» կամ իշխան Պոհեմոնտը սակայն, հայտնի չէ թէ Անտիոքի այդ անունով իրարու հաջորդող իշխաններն ո՞րն էր: Սմբատ նույնիսկ մեզի կուտա թանկագին վկայութիւնը, թե ովքեր էին ասիզներու խմբագրողները: Ան կը հիշե «Սիր Փետոտաւ ընելին» (գրչագրի ընթերցումի սխալ է եւ պետք է կարդալ՝ սիր Փեռ, կամ սիր Բիեռ տը Ռավընդել, ավելի ճիշտ Ռավենդալ), ինչպես նաև սիր Քումաս մարաշախտն եւ «այլ իմաստուն եւ գիտուն իշխանայրն Անտաքոյ էին գրով հաստատել»: Անտիոքի ասիզներու այս խմբա-

գրողներեն սիր Բիեռ կամ Բեթրուս աը Ռավենդալ կը հիշվի 1200-ին, իսկ սիր Թոմաս մարաշախաը կը հիշվի 1231-ին: Ուրեմն ասիզներու այն խմբագրութեանը, որ Սմբատ Սպարապետ ստացած է և հայերենի թարգմանած, կերևս թե խմբագրված էր Ֆրանսերեն XII դարուն երկրորդ կեսին: Սակայն ինչպես ըսինք, Անտիոք խաչակիրներուն ձեռքը անցավ հունիս 3, 1098-ին: Դժվար թե 50 կամ ավելի տարիներ Անտիոքի իշխանապետութեանը կառավարված ըլլար առանց որեէ դատաստանական կանոններու: Պետք է խորհիլ, որ Ասիզները վերատիկ խմբագրվեցան սիր աը Ռավենդալին, սիր Թոմասին ու իրենց աշակից Անտիոքի իշխաններն: Այս խմբագրութեանն էր, որ Սմբատ ստացավ և հայացուց:

Սմբատի 1265-ին պատրաստված Դատաստանագիրքը օրինակ ծառայեց 1331-ին Սարգիս Պիծակի գրչագրած և մանրանկարած օրինակին, որ այժմ կը գտնվի Վենետիկի Մխիթարյան հավաքածոյին մեջ: Գալով 1265-ին բնագրին կամ 1331-ին գրչագրչալի օրինակ ծառայած Դատաստանագիրքին, զրժրախտարար ցարդ հայտնված շին և գուցե կորսված ըլլան վերջնականապես: 1331-ի օրինակին օրինակված է XIX դարուն Վիեննայի Մխիթարյան մատենագարանին համար օրինակ մը:

Էջմիածնա գրչագիրներու հավաքածոյին մեջ կար Դատաստանագիրք մը 1618 թվին, Կարմիր վանք, Վարդան արեղայե գրված: Այս գրչագիր դատաստանագիրքին այն տեսն տրված էր 491 համարը (այժմ Պետական Մատենադարան, ձև. № 487): Այս Դատաստանագիրքը չէ օրինակված 1331-ին գրչագրչալ օրինակին, այլ երկուքն ալ օրինակված են տարբեր օրինակներե, որոնց բնագիրը, սակայն, 1265-ի բնագիրը եղած է:

Մինչև քանի մը տարի առաջ ասոնք էին մեզի ծանոթ օրինակները Անտիոքի Ասիզներուն հայերեն թարգմանութեան: Այս օրինակները, սակայն, մեկ բնագիր մը միայն ցույց կուտային իրենց իբր սկզբնօրինակ, այսինքն՝ Սմբատինը:

1951 փետրվար 20-ին Կ. Պոլսեն ինծի զրկվեցավ նոր կաշեկազմով, սակայն հին գրչագիր մը, Գրիգոր Խիզանցիե Կարապետ Եպիսկոպոսի համար Խիզան, 1622-ին գրված: Շահեկան կանոնագիրք մըն էր: Ուսումնասիրած տեսնս հանկարծ հոն գտա Անտիոքի ասիզներու օրինակ մը սա խորագրով. «Անտաքովի ճորտերուն անսիզն է»: Այս բնագիրը ամբողջութեամբ հրատարակեցի «Բազմավեպ» 1956, թիվ 1—2-ի մեջ: Այն տեսն կը խորհեի, որ իմ օրինակս կրնար համառոտագրութեան մը ըլլալ Վենետիկի օրինակին, սակայն, քննութեանը ցույց տվավ ինծի, որ ատիկա ճիշտ չէր և իմս ինքնուրույն հայերեն հին թարգմանութեան մըն էր, բոլորովին տարբեր Սմբատ Սպարապետի թարգմանութեանն:

Արդարեւ կար Սմբատ Սպարապետի թարգմանութեանն տարբեր թարգմանութեան մը, որուն մասին ինքն իսկ Սմբատ Սպարապետ կը վկայե ըսելով. «ես արդ վասն զի սովորութեամբ այն անսիզովն կու գնայր ազգս մեր դարպասս Հայոց, եւ սխալումն ինչ կու դայր մեզ վասն տգիտութեան եւ վասնգութիւնք ոգոց»: Վկայութեանը որոշ ցույց կուտա, որ Սմբատի թարգմանած ասիզներն առաջ Անտիոքի ասիզները կը գործածվեին «մեր դարպասս Հայոց», այսինքն՝ Կիլիկիո Հայոց դատարանին մեջ: Բնական է, որ Հայոց դատարանին մեջ գործածված ասիզները հայերեն լեզվով ներկայացվեին: Այդ հայերեն ասիզները ըստ Սմբատի սխալ իրավարարութեան պատճառ կըլլար և որպեսզի

տարակույս չի թողու այդ հայերեն ասիզներու գոյության մասին, ինք կը շեշտե. «Եւ արդ՝ որ կամի ճշմարտութեամբ ուղղել դանսիզս եւ զիրաւունքս, նայ այս է ըզորդ անսիզն Անտիոքոյ»: Ասով Սմբատ ըսել կուզե, որ իրն է ճիշտ և հարազատ Անտիոքի ասիզը և իր թարգմանած ասիզով կարելի է սրբազրել մյուս ասիզն և ճշտել իրավունքը:

Կարելի չէ տարակուսել ուրեմն, որ Անտիոքի ասիզներու իմ օրինակս հին աշխինքն նախա-սմբատյան թարգմանության օրինակն է: Այս հին թարգմանությունը կը գործածվեր 1265-էն առաջ, երբ Սմբատ կը խմբագրեր իր Դատաստանագիրքը:

Թեթև ակնարկ մը իմ և Սմբատի թարգմանության օրինակներուն մեջ և արդեն հեշտուցյամբ կը նկատվի իմ օրինակիս թարգմանության հայերեն լեզուն ոչ-գրական և պարզ ու ժողովրդական, լեցուն ֆրանսերենի փոխառյալ և հայերեն տառադարձյալ բառերով, որոնք ընդհանրապես կը պակսին Սմբատի թարգմանության մեջ: Տարակույս չկա, որ իմ օրինակս ընտիր և հին նմուշ մըն է հարազատ ժողովրդյան գործածած կիլիկյան հայերենի:

Նույն ատեն նկատել տամ, որ իմ օրինակիս բոլորովին տարբերիլը Սմբատի ձեռքը գանձված օրինակեն խորհիլ կուտա, որ իմ օրինակս ոչ միայն Սմբատի թարգմանած Անտիոքի ասիզն ավելի հին է, այլ և բոլորովին տարբեր: Կարելի է ենթադրել, որ իմ օրինակիս բնագիրը, հավանաբար, ֆրանսերեն լեզվով, ավելի հին է քան սիր տը Ռավենդալի և սիր Թոմաս մարաշախտի և այլոց վերախմբագրած Անտիոքի ասիզները, որոնց օրինակն էր, որ սիր Սիմոն գունդուստապլ զրկեց իր ազգականին խնդրանքով Սմբատին:

Իմ օրինակս ունի միայն ութ ասիզներ փոխանակ Սմբատի 17-ին (և 21 աշխարհականներու ասիզներու), և սակայն, գրչագրիս այդ մասին մեջ պակաս չկա. և տարակույս չկա, թե 1622-ին իմ գրչագրիս օրինակող Գրիգոր Խիզանցի գրիչը այդքան ունի իր ձեռքին տակ եղած օրինակին մեջ: Հոս կարելի է խորհիլ պակասավոր օրինակի մը մասին և սակայն նույն ատեն կարելի է խորհիլ ալ, որ իրապես այդքան մը, այսինքն ութը հատված միայն թարգմանված էր կամ մի գուցե Անտիոքի իշխանապետության սկզբնական շրջանին այդքան ասիզներ կային և միայն հետո էր, որ ատոնք հեազհետե ավելցան: Ամեն պարագայի տակ իմ օրինակս միջազգային բնագրական մեծ նշանակութուն մը ունի, արժանի մանր պրպտման:

Ցավալի է, որ մեզի անծանոթ կը մնա իմ գրչագրիս ասիզներուն համար գործածված օրինակը: Ո՞ր դարն էր: Արդյո՞ք օր մը այս բնագիրը պիտի հայտնվի:

Այսպես ուրեմն հայերեն թարգմանությամբ ունինք Անտիոքի ասիզներուն ոչ միայն մեկ, այլ երկու բնագիր: Անտիոքի ասիզներու այս թարգմանությունով հայ հին գրչագիրներու մեջ պահված միջազգային կարևորությամբ եզակի բնագիրներու երկար ու կարևոր շարքը կավելնա և կը ճոխանա:

Հայտնի չէ նաև, թե հայերը ե՞րբ սկսան գործածել ասիզներ: Ամեն պարագայի տակ շատ հինն է եղած ըլլալու է անոնց գործածությունը Հայոց դատարաններուն մեջ ի Կիլիկիա: Գուցե նշանակալից կետ մըն է ասիզներուն հայերեն կոչումը իր ազավաղյալ տառադարձությամբ, իբր անսիզ, որ նվիրագործյալ կերևա Սմբատի իսկ կոչմե իր Դատաստանագիրքին մեջ: Այս ազավաղումը, անտարակույս, երկար շրջանի գործածության արդյունքն է, որ ցույց կուտա Հայոց մեջ երկար ատեն ասիզներու կոչումն: Տարակույս չկա որ ասիզ

ները Հայ դատարաններուն մեջ կը գործածվին Մխիթար Գոշի իր Դատաստանագիրքին կազմութիւնն շատ առաջ: Այդ իսկ պատճառով հայ իրավագիտութեան համար կարևոր արժեք ունին:

Յանկալի պիտի ըլլար գիտնալ թե ո՞վ եղած է այն հին հայ իրավագետը, որ ֆրանսերէնէ հայերէնի թարգմանած է Անտիոքի ասիզները: Այդ մասին դժբախտաբար նույնիսկ փոքր կասկած մը իսկ չունիմ, քանի որ իր ամբողջութեան մեջ Կիլիկիո հայկական դատական վարչաձևին պատմութիւնը բոլորովին անծանոթ կը մնա մեզի գոնէ մինչև 1265, երբ Սմբատ Գունդուստապլ իր Դատաստանագիրքը խմբագրեց և քիչ մը շուրջ կը սփռնէ կիլիկիահայ իրավունքի պատմութեան վրա:

Անտիոքի ասիզները, անշուշտ, օգտագործվեցան Կիլիկիայէն և Անտիոքէն դուրս հայ համայնքներու մեջ: Անտարակույս, ուր որ հայեր կային խաչակիրներու ներքե, գործածած ըլլալու էին Անտիոքի ասիզները: Հետաքրքրական է, որ Սմբատ ոչ մեկ հիշատակութիւն կընէ Եղեսիո, Տրիպոլսո և Երուսաղեմի ասիզներու մասին: Գիտենք, որ Երուսաղեմ ունէր իր հատուկ ասիզները, սակայն Եղեսիո և Տրիպոլսո ասիզներուն գոյութիւնը չէ հաստատված: Գուցէ խաչակրական այդ իշխանապետութիւնները չունէին իրենց ասիզները և կը գործածէին Անտիոքի ասիզները: Թե Եղեսիո և թե Տրիպոլսո խաչակիր իշխանապետութեանց մեջ բավական մեծ թիվ մը կազմելու էին հայազգիներ և որով կարիք կար ասիզներու: Վերջապէս Անտիոքի ասիզները արդյո՞ք տարածված էին մինչև Մեծ Հայաստան: Այս ալ խնդիր մըն է, որ պետք է լուսարանվի: Երեստ հավանական է հայակիլիկյան թագավորութեան սահմաններէն դուրս հայ իշխանապետութեանց մեջ ևս գործածվեցան Անտիոքի ասիզները, որովհետև անոնց համար կը պակասը Գոշի կամ նույնիսկ Սմբատի Դատաստանագիրքերը:

Վերջացնելի առաջ նկատենք նաև, որ հայակիլիկյան թագավորութիւնը ըստ երևույթին որդեգրած էր խաչակիրներու ավատական վարչաձևը, որովհետև միայն այն ատեն կարելի պիտի ըլլար Անտիոքի ասիզները գործածել դատարաններուն մեջ, լիճերու և ճորտերու փոխհարաբերութիւնները որոշելու կամ ճշտելու պարտններու հետ: Ուրեմն այդ պարագային Անտիոքի ասիզները կարևոր աղբյուր մը կըլլան Կիլիկիո հայ ընկերային-հասարակական կյանքին պարզումին համար:

А. КЮРДЯН

(Учито, США)

ВРЕМЯ ПЕРЕВОДА АНТИОХИЙСКИХ АССИЗОВ НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

(Р е з ю м е)

Автор данной статьи в № 1—2 журнала «Базмавэп» за 1956 год опубликовал текст перевода Антиохийских ассизов, содержащийся в одной из рукописей его частной коллекции (рукопись переписана в Хизане в 1622 году). Данный перевод как по объему, так и по своему содержанию сильно отличается от известного перевода Антиохийских ассизов, принадлежащего Смбату Гундстаблю (русский перевод этих двух текстов см. «Вестник Матенадарана», № 4, 1958, стр. 331—375).

В данной статье автор пытается разрешить ряд вопросов, связанных с определением времени этих переводов и их связи. Он приходит к следующим выводам:

1. Утраченный старофранцузский оригинал Антиохийских ассизов, переведенный Смбатом Гундстаблем (до 1265 года), был написан во второй половине XII века.

2. До этого, по всей вероятности, существовала другая редакция ассизов.

3. Новонайденный армянский перевод ассизов сделан до перевода Смбата Гундстабля.

4. Об этом первом переводе ассизов свидетельствует сам Смбат в предисловии к своему переводу. Он пишет: «Народ наш и суд армянский обычно руководствовались теми ассизами» (то есть старым переводом). Именно это имеет в виду Смбат, когда там же, говоря о преимуществах и достоверности своего перевода, пишет: «Это (то есть новый перевод) и есть подлинные ассизы Антиохийские».

H. KURDIAN
(Wichita, USA)

LA DATE DE LA TRADUCTION EN ARMENIEN DES ASSISES D'ANTIOCHE

L'auteur de cet article fit paraître, en 1956 dans le n° 1—2 de la revue „Bazmavep“, le texte de la traduction des Assises d'Antioche relevé dans l'un des manuscrits (recopié à Khizane en 1622) de sa collection particulière. Cette traduction diffère considérablement, tant par son volume que par son contenu, de la traduction célèbre des Assises de Sembat le Connétable (voir la traduction russe de ces deux textes dans „Banber Maténadarani“ n° 4, 1958, p. 331—375).

L'auteur essaie de répondre à certaines questions touchant à la date de ces traductions et à leurs rapports.

Voici ses conclusions:

1. L'original français perdu des Assises d'Antioche traduit par Sembat le Connétable (avant 1265) date de la seconde moitié du XIIe siècle.

2. L'existence, avant cette date, d'une autre rédaction des Assises n'est pas exclue.

3. Cette traduction arménienne, nouvellement découverte, des Assises est antérieure à celle de Sembat le Connétable.

4. Sembat témoigne de l'existence de cette même traduction dans sa préface. Il écrit: „Notre peuple et le tribunal arménien se sont toujours inspirés des memes Assises“ (c'est-à-dire de l'ancienne traduction). C'est ce qu'il confirme encore plus loin en parlant des avantages et de l'authenticité de sa traduction: „Ce sont là les véritables Assises d'Antioche“ (à savoir la nouvelle traduction).